

„Tudom, hogy tudod, hogy tudom...”

– a hidegháború hírszerző sztárjai –

Meszerics Tamás

A hidegháború történetének egyik, újabban sokakat foglalkoztató mellékszála a diplomácia és a hadvezetés közötti „szürke zóna”, a hírszerzés és elhárítás nagyhatalmi „titkos háborúja”. A hírszerzés 90 százalékban nem túl hősi, íróasztali munka, s a 007-es ügynök történeteivel ellentétben csak ritkán akadnak benne regényes epizódok. A lassan csordogáló levéltári források ellenére ma már van némi képünk arról, hogy mi is volt a tényleges jelentősége a kémek, árulók és csodamasinák által megszerzett, majd elemzők százai által feldolgozott titkos információknak. A végső egyenleg megvonása persze még várat magára, s az ilyen kísérletek rendre nagy vitákat gerjesztenek.¹ Ennek nem csupán az az oka, hogy a hírszerző szervezetek féltékenyen őrzik réges-rég elavult titkaikat, hanem hogy az összkép felfestéséhez korántsem elég megállapítani: ki mit tudott a másikról. A titkos eszközökkel szerzett információ felhasználása ugyanis mindenkor mély ellentmondást rejt magában. Mert bár a másik fél titkainak ismerete tagadhatatlan előny, ám legalább ekkora – ha nem nagyobb – az, ha az ellenfél még csak nem is sejti, hogy titkait kifürkészték. E két megfontolás pedig minduntalan konfliktusba kerülhet egymással, ha az információn alapuló legésszerűbb cselekvés azzal a veszéllyel jár, hogy felfedi az információforrást.

Az ehhez hasonló dilemmák egyik közkeletű illusztrációja Churchill és a coventry bombázás esete a második világháborúból. A közismert történet szerint az angolok, mivel megfejtették a Luftwaffe „Enigma” rejtjelező gépének kódjait, napokkal a támadás előtt már tudták, hogy a német légierő 1940. november 14-én bombázni fogja Coventry városát. Churchill azonban úgy döntött, hogy a város kiürítése vagy egy jelentősebb légvédelmi erő összevonása nyilvánvalóvá tenné a németek számára, hogy rejtjelrendszerük többé nem biztonságos. Így különleges óvintézkedés nem történt, a városközpont megsemmisült, s több száz ember esett áldozatul a német bombatámadásnak... Ez a történet persze nem igaz, de – mint a jó anekdoták általában – remek példája a titok tudásából eredő dilemmának.² Hasonló – csak az előbbivel ellentétben immár valós – példa a Rosenberg házaspár ügye, ahol ugyanilyen okokból nem tárták a

¹ Például Richelson (1995) és Gaddis (1989: 191–212) tanulmánya nyomán bontakozott ki az egyik legérdekesebb vita.

² Az anekdota részletes cáfolatára lásd Hinsley (1993: 47–48). (Valóban, a megfejtett üzenetekből már november 11-én világos volt, hogy a Luftwaffe a következő holdtölte idején indítja „Holdfény szonáta” kódnevű bombatámadását, de csak a támadás napján délután tudták azonosítani a célpontot: Coventryt.)

bíróság elé a legerősebb bizonyítékot, a „Venona” program során megfejtett KGB-táviratokat. („Arlington Hall”, az amerikai hadsereg kódfejtő részlege hivatalosan még a CIA-t is csak 1953-ban tájékoztatta a program létezéséről és az eredményekről – a részletekről lásd Heynes és Klehr 1998.)

Az itt következő két történet talán nem ilyen egyértelmű, de némi bepillantást enged abba, hogy milyen hatása lehet a kifürkészett titoknak a nagyhatalmi politikára. Mindkét eset a hidegháború robbanásveszélyes korai időszakából származik, és mindkettőben kulcsszerepet játszanak a szovjet hírszerzés angol sztárjai.

Donald Maclean és a berlini blokád³

Donald Maclean, akit kortársai tehetséges és jelentős karrier előtt álló vezető diplomatának láttak, 1944 májusától 1948. szeptember 1-jéig a washingtoni brit nagykövetségben dolgozott. A diplomata körökben igen népszerű, elegáns úriember hozzájutott az Egyesült Államok és Nagy-Britannia között ez idő alatt lezajlott bizalmas tárgyalások, megbeszélések szinte valamennyi részletéhez. A kortársak nem tudhatták, hogy Maclean meggyőződéses kommunista volt, és 1934 óta a szovjet hírszerzésnek dolgozott. Még cambridge-i diák korában Kim Philby szervezte be, így lett tagja a hírszerzés-történet egyik legendás kémcsoportjának, a „Cambridge-i Ötök”-nek (Andrew és Gordievski 1990: 142–165).

A történet középpontjában Németország áll, amely az egyik kiváltó oka, és egyben fő hadművelési terepe volt a hidegháború kialakulásának Európában. A Szovjetunió és a Nyugat közötti konfliktus nem kis részben Németország gazdasági és végső soron katonai-szövetségi hovatartozása körül csúcsosodott ki, hiszen az eredmény mindenképp hatással kellett legyen az európai erőviszonyokra. Kelet és Nyugat ennyiben hasonló célokat követett – hasonló módszerekkel. A háború után mindkét fél nyilvánosan azt hangoztatta, hogy célja az egységes és független Németország, de külön-külön mindegyikük tisztában volt azzal: nem engedhetik meg, hogy a potenciálisan jelentős erőforrásokat mozgósítani képes Németország egésze a másik fél táborában kössön ki. Nagyjából az is világos volt, hogy a versengés valószínű végeredménye az ország kettéosztása lesz. A szembenálló felek azzal is tisztában voltak, hogy a nyers katonai „megoldás” komoly világháborús kockázatot rejt magában, ekként a Németországról folyó versengés elsősorban politikai és pszichológiai hadviselést jelentett.

Az 1947 decemberében sikertelenül zárult Külügyminiszteri konferencia után a brit és az amerikai külügyminiszter, Ernest Bevin és George Marshall elhatározták, hogy végrehajtják a német kérdés „nyugati” megoldását – akár a Szovjetunió hozzájárulása nélkül is. Bevin azt is hangsúlyozta, hogy a nyugati irányú szovjet térnyerés megakadályozására valamiféle Nyugat-európai Unió létrehozása szükséges, amely előbb-utóbb magában kell hogy foglalja Németország nyugati felét is. A megbeszélés tartalma természetesen nem volt titok Maclean előtt sem.⁴ A Nyugat-európai Unió és Németország rekonstrukciója szorosan összefüggött egymással, s a csehszlovák kommunista hatalomátvétel után (1948. február 17–25.) mind sürgetőbbnek tűnt a két nyugati nagy-

³ Az eset rekonstrukciója nagyrészt Sheila Kerr tanulmányára támaszkodik (Kerr 1990: 71–87).

⁴ Bevin távirata Lord Inverchapelnek 1948. január 8-án. Public Records Office (PRO) FO 371/4351, ami nyilván átment Maclean kezén is.

hatalom számára. Március 18-án létrejött a Nyugat-európai Unió, majd március végén titkos angol–amerikai–kanadai tárgyalások kezdődtek Nyugat-Európa biztonságának amerikai garanciáiról, azaz egy katonai szövetség létrehozásáról. Bár a tervezett szövetség – Maclean által is tudottan – védelmi jellegű volt, mégiscsak a kontinens katonai erőviszonyainak gyökeres megváltoztatását jelentette, és a közvetett agresszió *casus foederis*-szé nyilvánításával megnövelte Sztálin számára a cseh típusú puccsok háborús kockázatát.

A feszültség Németországban hirtelen megnőtt. Március 20-án a Szövetséges Ellenőrző Tanács szovjet képviselője bejelentette a SZET működésének felfüggesztését. Hírek keringtek jelentős szovjet csapatmozgásokról is (Shlaim 1983: 183). Sztálin – a NATO előkészítésén munkálkodó washingtoni tárgyalások részleteinek ismeretében – valószínűleg úgy döntött, hogy a nyugati hatalmak közelgő katonai szövetségét leginkább a brit és amerikai berlini jelenlét gyors felszámolásával ingathatná meg. Így a nyugati német zónákban esedékes valutareform bejelentése után egy nappal a szovjet hatóságok június 19-én bejelentették a Berlin nyugati szektoraihoz vezető köz- és vasútvonalak lezárását. A blokád megkezdődött. A berlini enkláve kiszolgáltatott stratégiai helyzete mindenki számára nyilvánvaló volt. Macleannek tudomása volt arról is, hogy sem az angolok, sem az amerikaiak nem rendelkeztek konkrét tervekkel egy berlini válság esetére: sem az ellátás biztosítására, sem a nyugati katonai egységek evakuálására. Ebből akár azt a következtetést is levonhatták a szovjetek, hogy a nyugati hatalmak talán nem is akarnak mindenáron Berlinben maradni (uo.: 120). Maclean azzal is tisztában volt, hogy a Pentagon meglehetősen pesszimistán ítélte meg egy esetleges hagyományos fegyverekkel vívott európai háború esélyeit ezen időszakban. Az amerikai becslések szerint a német zónahatáron 23 gyorsan feltölthető szovjet hadosztály állt szemben három hadosztálynyi amerikai és brit erővel.⁵

A közvetlen katonai megfontolásokban nem játszhatott szerepet a stratégiai erőviszonyok pillanatnyi állása. Sztálinnak viszont – kémei révén – a középtávú kalkulációkhoz nélkülözhetetlen információk is rendelkezésére álltak. Ezen információk alapján arra kellett számítani, hogy 1950-re az Egyesült Államok körülbelül 100–120 atombombával fog rendelkezni, amit már komoly elrettentő erőnek kellett tekintenie, legalábbis az 1948-ban rendelkezésére álló 24 bombához képest. A háborús kockázat szempontjából tehát nem lett volna értelmetlen az 1948-as évet lényegében az utolsó esélynek tekinteni a sikerrel kecsegtető katonai nyomásgyakorlásra. Nagyjából hasonló módon gondolkodtak az angolszász vezetők is. Az atombombakészlet célba juttató eszköz híján azonban nem sokat ér. Június 25-én a washingtoni brit követség arról értesült, hogy az Egyesült Államok a nyugati eltökéltség demonstrálása céljából B–29-es távolsági bombázóegységeket készül Angliába küldeni. Mivel az átalakított B–29-esek atombomba szállítására alkalmasak voltak és a brit bázisokról kiindulva elérhették a Szovjetunió területét, mindez burkolt eszkalációs fenyegetést jelentett.

A szovjetek azonban mintha nem fogták volna fel, hogy miben is áll e fenyegetés. A bombázóegységek július 19-én érkeztek Angliába. A következő napokban a szovjet légielő vadászgépei többször is megsértették a Berlinhez vezető légi folyosók légtérét,

5 (Kerr 1990: 77.) Ezek a becslések jórészt hibásak voltak. Például nem vették figyelembe, hogy a hadosztályméretű amerikai seregstestek feltöltött létszáma közel két és félszerese volt a szovjet hadsereg egy hadosztálya harci létszámának.

amit eddig soha nem tettek meg. A szovjet vadászpilóták akrobatikus légi bemutatókat rendeztek a brit zónában lévő gatowi repülőtér felett (Kerr 1990: 80). A nyugati hatalmak azonban nem kockáztathattak további eszkalációs lépéseket, így nem tehettek mást, mint hogy a nyilvánosság előtt igyekeztek kisebbiteni a fenyegető légi manőverek jelentőségét. A burkolt atomfenyegetés tehát nem hatott Sztálinra.

A blokádot végül is a léghíd tette értelmetlenné. Az angolszász vezetők pedig levonták a következtetést, hogy saját elszántságuk demonstrálása ellenére Sztálin az ésszerűnél nagyobb háborús kockázatot is hajlandó elvállalni, ha az eltökéltség bizonyítékai nem elég meggyőzőek. A szovjet vezér csak a brutális erőfitogtatásból ért. Ez azonban hibás következtetés volt. A Maclean kezén átmenő információkból ugyanis az is világos kellett legyen a Kreml számára, hogy az Európába küldött B-29-esek nem az átalakított típusba tartoztak, tehát atombomba szállítására eleve nem voltak alkalmasak.⁶ Az atomfenyegetés így blöff volt csupán. Csakhogy Sztálin – éppen a kéminformációk alapján – átlátott a szitán, s így pontosan tudhatta, hogy valójában a nyugati fenyegetés üres. A blokádot azért adta fel, mert további eszkalációs lépések nélkül nem volt elég a cél eléréséhez. A „csak erőfitogtatásra reagáló, kalandor hajlamú szovjet vezetés” víziója viszont ettől fogva legalább egy évtizedre beépült a Nyugat ellen-ségeképébe.

A nagy lehallgatás

Bármennyire is hihetetlennek tűnik manapság, de az ötvenes évek elején, a kémműholdak világa előtt a nyugati hírszerzés vajmi keveset tudott a vasfüggöny túloldalán állomásozó szovjet és szövetséges katonai egységek felépítéséről, létszámáról, mozgásairól, amit a szakzsargon röviden hadrendnek nevez. Az információk jórészt ügynökök, disszidens szovjet katonák, katonai kérdésekben képzetlen kelet-európai emigránsok hézagos és nehezen ellenőrizhető beszámolóiból származtak. Ez a tudatlanság olyan mértékben izgatta az amerikai vezérkari főnököket, hogy a berlini blokádi háborús légkörében azt követelték a CIA-tól és a katonai hírszerzéstől, hogy minden szovjet katonai repülőtér közelébe telepítsenek ügynököt, hogy még időben értesüljenek a bármikor várható szovjet invázióról (Bower 1996: 181). A háborús hisztéria elmúltával a nyilvánvalóan kivitelezhetetlen ötletet ugyan elvetették, de a szovjet hadrend titkának kérdése megoldatlan maradt.

1951-ben a brit MI6 bécsi bázisa grandiózus ötlettel állt elő: mi lenne, ha rácsatlakoznának a zónahatáron futó telefonvonalakra, amelyeket a szovjet parancsnokság használ. A terv kivitelezéséhez alagutat fúrtak egy rendőrőrszobától kiindulva a szovjet parancsnokság és a schwechati katonai repülőtér között futó kábel alá. A lehallgatás hatalmas mennyiségű információt eredményezett. Az MI6 „Y szekció” néven új osztályt hozott létre, amely kizárólag a „technikai műveletekkel” rögzített beszélgetések fordításával és kiértékelésével foglalkozott. A lehallgatott beszélgetésekből világossá vált, hogy a szovjet hadsereg nem tölti fel harci létszámra Ausztriában állomáso-

⁶ William Strang távirata a washingtoni követségnek, 1948. július 2. PRO, FO 371/ 70498. A szovjetek alaposan ismerték a B-29-est, mivel saját távolsági bombázójuk, a TU-4-es ennek másolata volt.

zó csapatait, s a szolgálati idő leteltével a katonákat leszerelik. Ez volt az első kézzel fogható bizonyíték arra, hogy Sztálin terveiben nem szerepel egy közeli invázió (Bower 1996: 180).

A CIA rendkívül hálás volt az új információforrásért. A korlátozott méretű bécsi angol művelet viszont ötletet adott egy még grandiózusabb vállalkozáshoz. Kétéves előkészítés után 1953. december 15. és 18. között az amerikai és brit hírszerzés szűk körű konferenciát tartott, amelyen véglegesítették a berlini zónahatár alatt futó alagút tervét.⁷ 1954 februárjára mind Langley, mind London megadta a végső hozzájárulást a tervhez, és 1955 májusára a kész alagútban megkezdődött a három berlini szovjet katonai telefonvonal 24 órás lehallgatása. A hírszerző műszaki alagút közel egy éven át, egészen 1956. április 22-éig működött, amikor a szovjet hadsereg hírközlési akciócsoportja felfedte létét. Ez idő alatt az MI6 és a CIA több mint 50 000 órányi beszélgetést rögzített és dolgozott fel.⁸ Az elképesztő mennyiségű információ nagyban hozzájárult ahhoz, hogy feltérképezzék a Németországban állomásozó szovjet csapatok hadrendjét, azonosítsák az egységeket és a tisztiállományt, valamint képet kapjanak a csapatmozgásokról és méretéről. Természetesen a katonai jellegű adatokon kívül politikai természetű információhoz is hozzájutottak, vagy ezen forrás alapján ellenőrizhették máshonnan származó értesüléseik egy részét.

A nyugati hírszerzési sikertörténetnek csupán egyetlen bökkenője van. Az 1953. decemberi konferencián az MI6 „Y szekcióját” az a George Blake képviselte, aki 1951 óta a szovjet hírszerzésnek dolgozott. Mint MI6 ügynök került hadifogságba Dél-Koreában 1950 nyarán, és fogvatartói viszonylag gyorsan meggyőzték az átállás elkerülhetlenségéről. A „Cambridge-i Ötök” után ő volt az egyik legfontosabb szovjet ügynök Nagy-Britanniában.⁹ Már 1954 februárjában részletes jelentést adott a konferencián elfogadott tervről, és bár 1955 elején áthelyezték az MI6 berlini központjába (amely nem foglalkozott közvetlenül az alagúttal), igen valószínű, hogy a lehallgatások megkezdésének időpontját is jó előre közölte a KGB-központtal (Murphy, Kondrasov és Bailey 1998: 170). Mivel George Blake 1961-ben lebukott, hírszerzői működésének ténye és jó néhány körülménye már évtizedek óta ismert a szélesebb közönség előtt. Több szerző is arra a logikusnak tűnő következtetésre jutott, hogy a hírszerző alagút titkának ismeretében a szovjetek alighanem példátlan méretű dezinformációs kampányra használták fel a nyugati telefonlehallgatást (Perry 1992).

Jóval nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy a KGB és Hruscsov kénytelen-kelletlen beletörődött abba, hogy az információs léket képtelenek lesznek betömni. Ilyen méretű hatékony dezinformációs művelethez ugyanis résztvevők tucatjait kellett volna legalább részlegesen beavatni a titkok titkába. Ez pedig azonnal és szinte bizonyosan kockára tette volna a brit hírszerzés legbelső körébe beépült, kulcsfontosságú szovjet ügynök: George Blake sorsát. Ugyanez lett volna az eredmény az alagút gyors felfedése esetén is, mivel a rendkívüli titoktartás miatt a nyugati hírszerzés vezérkarából is csak kevesen tudhattak a műveletről. Végül anélkül, hogy beavatták volna a hétpecsétes titokba, a KGB meggyőzte Grecsko marsallt, a Németországban állomásozó szovjet csapatok főparancsnokát, hogy adjon parancsot a telefonhasználat titokvédel-

7 A berlini alagút történetét részletesen ismerteti Murphy, Kondrasov és Bailey (1998: 157–183).

8 Clandestine Services History Program, History of the Berlin Tunnel, V. Production, é. n. 25. <http://www.odci.gov/csi/books/17240-art-7.html> (V-7 sz. PDF-dokumentum).

9 Blake beszerzésének történetét lásd Andrew és Mitrokhin (1999: 520–522).

mi előírásainak fokozott betartására (Murphy, Kondrasov és Bailey 1998: 171). Tom Bower könyvében azonban idéz egy meg nem nevezett angol hírszerzőtől származó történetet, ami arra vall, hogy a derék marsall még a legszűkebb családi körben sem tudott érvényt szerezni a fokozott titokvédelemnek. Eszerint 1956. február 26-án Grecsko felesége Moszkvából felhívta Berlinben élő lányukat, és elmesélte neki, hogy Hruscsov a XX. kongresszuson titkos beszédet tartott, amelyben Sztálint a sárba rántotta. „És apa mit szolt?” – kérdezte a leány. „Maga alá sz..t” – hangzott volna a sommás válasz a felvételen, ami állítólag először adott hírt a titkos beszédről (Bower 1996: 182). Bár ez a részlet nem bizonyítottan hiteles, azt már tudjuk, hogy a hírforrás védelme érdekében a szovjetek közel egy évig kénytelenek voltak elviselni a hihetetlen méretű információkiáramlást. Ám ha lényeges titokvesztéség árán is, legalább sikerült további három évig megővniük legfontosabb angol ügynökük inkognitóját.

Hivatkozott irodalom

- Andrew, Christopher és Oleg Gordievski (1990): *The KGB. The Inside Story of its Foreign Operations from Lenin to Gorbachev*. London: Hodder and Stoughton.
- Andrew, Christopher és Vasili Mitrokhin (1999): *The Mitrokhin Archive. The KGB in Europe and the West*. London: Allen Lane.
- Bower, Tom (1996): *The Perfect English Spy. Sir Dick White and the Secret War 1935–90*. London: Mandarin Books.
- Gaddis, John (1989): Intelligence, Espionage and Cold War Origins. In *Diplomatic History*, 13(2).
- Heynes, John Earl és Harvey Klehr (1998): *Venona. Soviet Espionage in America*. New Haven: Yale University Press.
- Hinsley, F. H. (1993): *British Intelligence in the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kerr, Sheila (1990): The Secret Hotline to Moscow: Donald Maclean and the Berlin Crisis of 1948. In *Britain and the First Cold War*. Anne Deighton (szerk.). London: Macmillan.
- Murphy, David E., Szergej A. Kondrasov és George Bailey (1998): *A láthatatlan front*. Budapest: Kossuth.
- Perry, Mark (1992): *Eclipse. The Last Days of the CIA*. New York: William Morrow.
- Richelson, Jeffrey T. (1995): *A Century of Spies*. Oxford: Oxford University Press.
- Shlaim, Avi (1983): *The United States and the Berlin Blockade, 1948–1949. A Study in Crisis Decision Making*. Berkeley: University of California Press.